

TEME

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 60
Godina XXX
Novembar, 2025.
[str. 27-36]

© Monos 2025

Osmanske građevine u
Bosni

Smail Balić

(Prijevod s njemačkog: dr. Salim A. Hadžić)

NAPOMENA UZ PREVOD

Povodom 80 godina od sticanja titule *Dr. phil.* na renomiranom Univerzitetu u Beču i 105 godina od rođenja (26. avgusta 1920) akademika dr. Smaila Balića, želim ovim radom evocirati uspomenu na velikana bošnjačke duhovnosti.

Kad i kako sam ga upoznao? Upoznao sam akademika dr. Smaila Balića 31. januara 1973. godine. Došao sam do njega u Beč iz svoje Sladne (kod Gračanice), na razgovor u vezi sa zaposlenjem na mjestu imama u Muslimanskoj socijalnoj službi (*Moslemischer Sozialdienst*, izgovor: Moslemišer Zocijaldinst) i istovremenim studiranjem na Bečkom univerzitetu.

Naime, nakon završetka Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, 1972. godine, želio sam nastaviti studije u Parizu. Krajem juna iste godine dobio sam telegram iz Medrese da dođem u Sarajevo na razgovor, jer me Vrhovna islamska zajednica (VIS) želi poslati na studije u Sudan, kao prvog studenta iz bivše Jugoslavije.

Početkom jula doputovao sam u Sarajevo i od Nove željezničke stanice pješke krenuo prema Begovoj džamiji, da se malo osvježim s obzirom da sam stigao rano ujutro. Nedaleko od knjižare "Prosveta" susreo sam prof. Huseina ef. Đozu, koji se uputio ka VIS-u (Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi, preteči današnjeg Fakulteta islamskih nauka), tada smje-

TEME

štenom na Skenderiji u ulici Save Kovačevića.

Prof. Huseina ef. Đozu upoznao sam još kao učenik Medrese 1967. godine. Moj prvi razred, nalazio se tada u prizemlju zgrade u ulici Dobrovoljačka 50, a prof. Đozo je predavao predmet *Akaid* u petom razredu. Uvijek sam ga selamio kada je prolazio hodnikom, a on bi min odgovarao: "Ve alejkumus-selam, antika." Tako i toga jutro – uz selam dodade: "Antika, šta ima?"

Kada sam mu izložio razlog dolaska i svoju želju da studiram u Parizu umjesto u Sudanu, predložio mi je mogućnost studiranja u Beču i rada na mjestu imama kod akademika dr. Smaila Balića, koji je njegov prijatelj. Rekao mi je, ako se odlučim da podnesem molbu za izdavanje dekreta reisu-l-ulemi Sulejmanu ef. Kemuri – ali i da nikome ne govorim da mi je on to predložio.

Tako sam i učinio. Odmah sam se vratio kući, iz Gračanice nazvao Medresu i rekao da nisam voljan studirati u Sudanu. Nakon što sam podnio molbu za izdavanje dekreta, zaputio sam se u Beč do akademika dr. Smaila Balića, koji je tada bio predsjednik Muslimanske socijalne službe. Doptovao sam 31. januara 1973. godine. To je bio naš prvi susret.

U januaru ove godine navršile su se pune 52 godine od tog susreta. Tim povodom želim, objavljivanjem ovog prevoda njegovog eseja, ujedno izra-

ziti svoju zahvalnost za sve što je učinio za mene i obnoviti uspomenu na ovog velikog Bošnjaka – muslimana, orijentalistu, humanistu i evropejca.

Akademik dr. Smail Balić napisao je ovaj rad povodom 60-godišnjice rođenja svog profesora dr. Herberta W. Duda (Herbert W. Duda), kod kojeg je u avgustu 1945. godine i doktorirao na Univerzitetu u Beču. Tema njegove disertacije bila je: "*Duhovne pokretačke snage u bosansko-hercegovačkom islamu*".

Časopis *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* pri Institutu za orijentalistiku Univerziteta u Beču pozvao je tom prilikom Dudaove prijatelje i bivše studente da napišu i objave svoje radove u posebnom zborniku posvećenom jubileju. Članak «Islamske građevine u Bosni» objavljen je u *Wiener Zeitschrift*, Wien, 1960. Može se naći i u fondu "Lični/osobni arhiv: Dr. Smail Balić", Bošnjački institut, Fondacija Adil Zulfikarpašić, reg. br. 2/I-117 (dr. Salim A. Hadžić)

TRANSLATOR'S NOTE *Smail Balić, Ottoman monuments in Bosnia*

On the occasion of the 80th anniversary of Dr. Smail Balić's Doctor of Philosophy degree from the renowned University of Vienna, and the 105th anniversary of his birth (August 26, 1920), I wish, through this work, to evoke the memory of

one of the greatest figures of Bosniak spirituality.

When and how did I meet him? I met academician Dr. Smail Balić on January 31, 1973. I had come to visit him in Vienna from my native Sladna (near Gračanica) to discuss possible employment as an imam in the Moslemischer Sozialdienst (Muslim Social Service) and simultaneous enrollment at the University of Vienna.

After graduating from the Gazi Husrev-bey Madrasa in Sarajevo in 1972, I wished to continue my studies in Paris. At the end of June that year, I received a telegram from the Madrasa calling me to Sarajevo for an interview, as the Supreme Islamic Authority (VIS) intended to send me to study in Sudan — as the first student from the former Yugoslavia to do so.

In early July I arrived in Sarajevo and walked from the new railway station toward the Bey's Mosque to refresh myself, since I had arrived early in the morning. Not far from the Prosveta bookstore I met Professor Husein ef. Đozo, who was heading to the VIS (Higher Islamic Sharia-Theological School, the predecessor of today's Faculty of Islamic Studies), then located at Skenderija, in Save Kovačevića Street.

I had met Professor Đozo back in 1967, as a first-year madrasa student. My classroom was on the ground floor of the building in Dobrovoljačka

Street 50, while Professor Đozo taught the subject Aqidah in the fifth year. I always greeted him when he passed through the corridor, and he would respond warmly: "Ve alejku-mus-selam, antika." That morning, too—after my greeting—he added: "Antika, what's new?"

When I explained the purpose of my visit and my wish to study in Paris instead of Sudan, he suggested the possibility of studying in Vienna and working as an imam under academician Dr. Smail Balić, who was his friend. He advised me that if I decided to do so, I should submit a request for a decree to Reisul-ulema Sulejman ef. Kemura, but that I should tell no one that it was his suggestion.

I followed his advice. I returned home immediately, called the Madrasa from Gračanica, and said that I was not willing to study in Sudan. After submitting the application for the decree, I set out for Vienna to meet Academician Dr. Smail Balić, who was then the president of the Muslim Social Service. I arrived there on January 31, 1973—our first encounter.

In January of this year, it has been fifty-two years since that meeting. With the publication of this translation of his essay, I wish to express my gratitude for all that he did for me, and to renew the memory of this remarkable Bosniak — a Muslim, orientalist, humanist, and true European.

Academician Dr. Smail Balić wrote this work on the occasion of the 60th birthday of his professor Dr. Herbert W. Duda, under whom he had completed his doctorate at the University of Vienna in August 1945. The topic of his dissertation was "The Spiritual Driving Forces in Bosnian-Herzegovinian Islam."

The journal *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (Vienna Journal for the Study of the Orient), published by the Institute of Oriental Studies at the University of Vienna, invited Duda's friends and former students to contribute papers to a special volume dedicated to his jubilee.

The article "Islamic Buildings in Bosnia" was published in *Wiener Zeitschrift*, Vienna, 1960. It can also be found in the collection "Personal Archive: Dr. Smail Balić", Bosniak Institute – Adil Zulfikarpašić Foundation, Reg. No. 2/I-117 (Dr. Salim A. Hadžić).

Bosna i Hercegovina je od 1463. do 1878. kao granična zemlja Osmanskog Carstva na zapadu igrala u prodoru i odbrani Islama u Evropu važnu ulogu. Bosanski državnici i vojskovođe sudjelovali su u izgradnji i vojnom učvršćenju velikog carstva. Učenjaci i pjesnici su prenosili ime "Bošnjak" (turski: "Boshnak, arapski: "Al Bosnavi") daleko iznad granica svoje slavenske domovine. Njihovim jezikom govorilo se kat-

kad na dvoru u Istanbulu i u konacima budimskih vezira. Na njemu su pogdjekada pisane i državne isprave. Sa austro-ugarskom okupacijom zemlje 1878. započelo je evropeiziranje duhovnog i materijalnog života bosansko-hercegovačkih muslimana – najveće kompaktne islamske zajednice u Evropi. Ovo evropeiziranje se danas nalazi u završnoj fazi. Uprkos tome održala se u Bosni i Hercegovini do dana današnjega jaka naslaga osmanlijske kulturne baštine. Na duhovnom području ova se fragmentarno odražava u ostacima osmanlijske učenosti, jezičnim utjecajima, oblicima društvenosti, u pjesmi i priči te u živom zanimanju muslimanskog stanovništva za sudbinu suvremenika u Turskoj. Na materijalnom području tu baštinu sačinjavaju brojni islamski spomenici, razbacani širom zemlje. Ne bi trebalo, doduše izaći iz okvira ovog Zbornika, ako sam sebi postavio zadatak da dam kratak pregled osmanskih građevina u Bosni i Hercegovini. I uvaženi jubilar dokazao se i kao balkanolog. Njegov ljudski odnos prema dvjema bivšim austrijskim carskim zemljama, koje su – smještene odmah ispod državnih granica Republike Austrije – do kraja čuvalе živi dio osmanske historije, i njegovo prijateljstvo sa bosanskim muslimanima, dozvoljavaju mi, zahvalnom studentu, vidjeti kako ovo postaje potreba srca. Želim na samom početku spomenuti da gra-

đevinarstvo Osmanlija u Bosni, kao i u cijelom Carstvu, ima svoje ishodište u vjerskim pobudama. Dakle, njegov početak leži u pobožnosti, altruizmu i inicijativi pojedinaca koji su, uz osobni stvaralački poticaj, željeli učiniti pobožno djelo i ostaviti trajni spomen potomstvu. "Athar-imufide", tj. koristonosni objekti, koji su na ovaj način nastali, obuhvataju zgrade vjerskog značaja: džamije, vjerske više škole (medrese), der-viške odgojne zavode (tekije), zatvorene nadgrobne spomenike (turbeta) i nadgrobno kamenje. Njih nadopunjuju svjetovne zgrade: sahat-kule, banje, biblioteke, musafirhane (gostinjske kuće za putnike), kuhinje za sirotinju i za poslugu pobožnih zaklada (imareti), mostovi, karavan saraji, zdenci, vodovodi, javni nužnici i popločane ulice. Ovaj članak treba da pruži zbijenu sliku nastanka, oblikovanosti arhitektonskog prostora, brojnog stanja i povijesno-umjetničke važnosti pojedinih gradnja.

DŽAMIJE

Za povijest umjetnosti su prije svega od značaja stilski dotjerane potkupolne džamije. Njih je u zemlji tridesetak. Ostale džamije ne spadaju u ovoj mjeri u umjetničke tekovine, ali i one većinom djeluju na gledaoca ugodno i privlačno. Mnoge imaju veoma lijepu unutrašnju arhitekturu. Potkupolne džamije su masivne zgrade, uz koje redovno strše vitke kamene munare. Pročelja

ovih velebnih bogomolja sastoje se od kamenitih ulaza s nizom stupova. Ta su pročelja većinom nadsvođena s tri kupole. Unutarnja gradnja ovih džamija je ukrašena brojnim lukovima, glavicama, bazama, stupovima te mnoštvom drugih ukrasa. U plošnom ukrasu, koji se pojavljuje na zidovima i svodu, preovlađuju arabeske i biljni i geometrijski likovi. Brižnom raspodjelom unutarnjeg prostora i građevinskog i plošnog ukrasa, džamija djeluje ukusno i prisno. Ona se, usljed te spretno izvedene raspodjele čini veća i monumentalnija nego što je u stvarnosti. Dobro izabran položaj zgrade podcrtava ljepotu spomenika. U blizini gradnje često teče rijeka ili potok ili – u najmanju ruku – je šadrvan, čist kao proljetna kap. Džamija je odijeljena od svjetovne okoline prostranim dvorištem i zelenilom. Zanimljivi građevni motivi su bili obiljubljeni kao estetska sredstva bosanskih majstora.

Kao dobar primjer može poslužiti mala, u međuvremenu izgorjela džamija u Tašlihanu u Sarajevu. Ta džamija je bila sagrađena nad vodoskokom, čiji je žubor dočaravao u bogomolji izuzetno prisnu i toplu atmosferu.

Drugi zanimljivi primjer je Sultan-Ahmedova džamija u Kulen Vakufu. Ova je smještena nad kamenim lukom, ispod koga se razvija živahni promet gradića. Uz većinu džamija rastu čempresi, platane, kesteni,

lipe, akacije, orasi i slična stabla. U sjenovitom dvorištu redovno žubori vodoskok. Njegova voda služi za propisano pranje prije molitve (abdest) kao i za piće.

Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu ima skoro od svog postanka, 1530 godine, uređaj za toplu vodu. Njime se služe vjernici u zimsko doba. Po ljepoti se ističu slijedeće džamije: Gazi Husrevbegova (sagrađena 1530.), Ali-Pašina (sagrađena 1561.) i Careva džamija (1565.) u Sarajevu, Ferhad-Pašina džamija u Banjaluci (1579.), Aladža džamija u Foči (1550.), Karadžozova u Mostaru (1570.), Sinanbegova u Čajniču (1582.), Jusuf-Pašina u Maglaju (druga polovina 16. vijeka) i Kizlar-Agina džamija u Varcar-Vakufu (prije 1591.). Godine 1938. srušena je Hvalde-Kemaluddinova džamija u Sarajevu (1540.), poznata po izvrsnim rezbarijama u drvetu i kamenu od kojih su neki spašeni smještanjem u Narodni muzej.

MEDRESE

Od oko sedamdeset zgrada starinske vrste u Bosni, u kojima su nekad bile smještene više škole, postoje još samo dvije: Gazi Husrevbegova ili Kuršumli-medresa u Sarajevu (zgrada građena 1537.) i Šišman Ibrahim-Pašina medresa u Počitelju (1665). Prva se sastoji od prostrane središnje zgrade, učionice i 12 čaj-kih sobica. Sve su ove prostorije nad-svođene kupolama. Skupna zgrada je raspoređena oko intimnog dvori-

šta, od kojeg je dijele hodnici s nizom kamenitih stupova. U sredini dvorišta je vodoskok s nekoliko slapova. Glavni ukras zgrade obrazuju visoka, stalaktitima ukrašena vrata, nad kojima su uklesani u kamenu krogram gradnje i ime zakladnika. Uz svaku od 12 malih kupola strši dimnjak u obliku sićušnog minareta. Upotrebom ovih usamljenih oblika monumentalne arhitekture, graditelj je skromnim sredstvima uspio stvoriti skladnu i dojmljivu cjelinu. Medresa u Počitelju ima dva odjela. Vremenske nepogode i starost udarile su joj svoj pečat. Uprkos tome, zgrada je zadržala, sve do dana današnjega, bitne oznake vodoravno razvijenog osmanlijskog graditeljstva. Medrese u Travniku i Gračanici, podignute za vrijeme Austro-Ugarske vladavine, građene su u maurskom stilu. U istom stilu sazidana je i Viša Islamska šerijatsko-teološka škola u Sarajevu, jedini visoki islamski zavod na tlu Evrope. Škola je prestala raditi 1946. godine. Danas se tu nalazi katedra Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

DERVIŠKE ODGOJNE USTANOVE I SAMOSTANI

Sarajevo je imalo do 1931. god. derviški odgojnu ustanovu (Khanikah), podignut po nalogu osnivača Sarajeva i najvećeg bosanskog vakifa (zakladnika) Gazi Husrev-bega (1480.–1541). Ovaj objekat, srušen 1931, građen je po istom planu kao

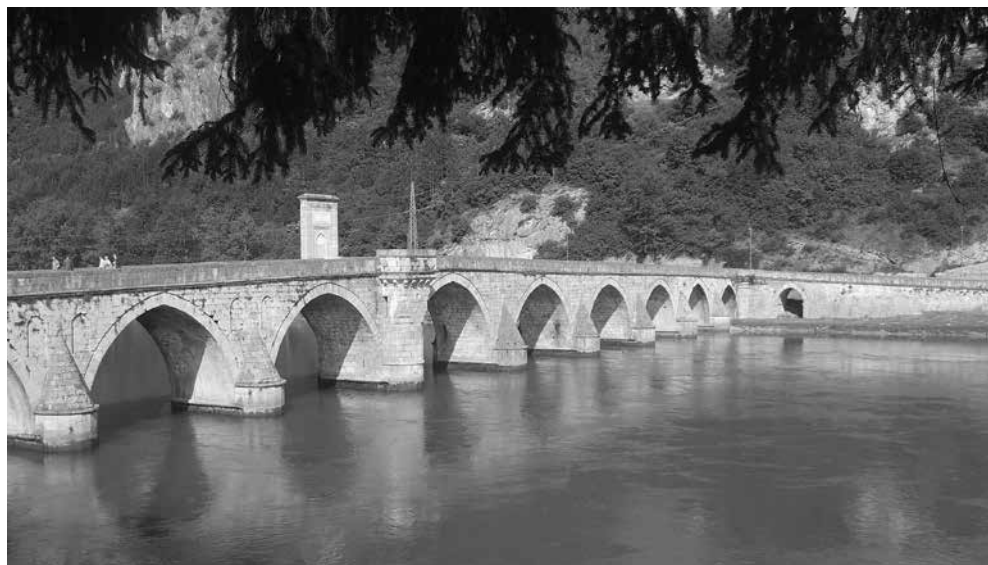
i Gazi Husrevbegova medresa. Od ostalih derviških odgajališta – broj nije poznat – ni jedno nije dočekalo dvadeseto stoljeće. Nasuprot tome, nekoliko derviških samostana ili – bolje reći – bogomoljačkih odgojnih ustanova (tekija) postoji i danas. Sve su, međutim, zatvorene. Od arhitektonske vrijednosti je čvrsto građena Hadži Sinanova tekija u Sarajevu (sagrađena 1640.). Podignuta na uzvisini, s koje puca pogled na grad, ova se zgrada ističe tihim sanjivim čarom nečeg što čini prelaz iz ovog u onaj svijet. Islamska zajednica namjerava u njoj otvoriti islamski muzej. Neshvatljivo, po nalogu lokalnih vlasti, u ovom jedinstvenom historijskom spomeniku žive privatne porodice. Uprkos stalnim naporima Vrhovnog Islamskog Sabora u Jugoslaviji da ukloni ove uljeze, ostali su do sada, bez uspjeha.

SPOMENICI NADGROBNOG GRADITELJSTVA

U Bosni ima tri vrste muslimanskih nadgrobničkih spomenika: 1) oktogonalni mauzoleji, 2) otvoreni spomenici, opkoljeni redom stupova i simboličkim krovom i 3) nadgrobni spomenici (nišani) u obliku stupova, na kojima su uklesani arapski, bosanski i turski natpisi i razni simboli. Mauzoleji, podignuti u čast zaslužnih ljudi: učenjaka, vojskovođa, “dobrih” i plemića ističu se lijepo izgrađenim lukovima, zaglavlcima i ornamentima. Imaju monumentalnu vrijed-

nost i djeluju originalno. Najbolje očuvani mauzoleji, Gazi Husrev-bega i Murad-bega Tardića (podignuti u 16. stoljeću) nalaze se u Sarajevu, te Ibrahim-bega u Foči (16. stoljeće) i Perišan Mustafa-Paše (1798.) u Banjaluci. Budući da patrijarhalni Islam nerado gleda na plastične predstave ljudi u mrtvoj stvari, bosanski klesar se trudio da osobine umrloga predstavi urezivanjem i finim niansiranjem pojedinih dijelova njegove nošnje u kamenu, ili pak raznim simbolima. Tako su na nadgrobni spomenicima omiljeni ukrasi: turbani i fes, polumjesec, sablja, koplje, luk, zvijezda Danica, cvjetovi, biljke, lišće od stabala, vaze s vodom i lovačke scene. Čovjek je često predstavljen simbolički kao ispružena ruka.

Nedavno su pronađeni veoma stari muslimanski nadgrobni spomenici, na kojima su urezani anatomske prikazi čovjeka. Nađen je čak i jedan torzo ljudske glave. U ovim klesarskim radovima treba tražiti začetke muslimanskog klesarstva i minijaturene plastike. Ova potonja je došla do osobitog izraza u radovima domaćih zlatara i kovača bakra i srebra. Među njima se mogu naći prvorazredni proizvodi, koji svjedoče o okusu i umijeću. Ornamentalni ukrasi su nastali većim dijelom pod utjecajem Orijenta, dok su biljni i životinjski motivi – bilo to na nadgrobni spomenicima, bilo u djelima za profanu upotrebu – domaćeg porijekla. Ovi potonji su bili rado

Most na Drini Mehmed-paše Sokolovića (1577.)

primjenjivani elementi nadgrobne ornamentike bosanskih patarena, predosmanskih predaka muslimanskih Bošnjaka. Arapskim pismom, u stihovima ili prozi, su izgrađeni posmrtni kronogrami. Na najstarijim spomenicima se nalaze i napisi u "bosančici", svojevremenom bosanskom pismu, razvijenom iz grčkog alfabeta.

MOSTOVI, KARAVAN-SARAJI, BEZISTANI I SAHAT-KULE

Osmanlijski kameni mostovi: na Neretvi u Mostaru (sagrađen 1566.), na rijeci Žepi (16. stoljeće), na Bregavi kod Počitelja (1517.) i na Miljacki kod Sarajeva (prije 1550.), sagrađeni u jednom jedinom atraktivnom luku, odaju smjelost svojih graditelja. Dubok utisak ostavljaju na promatrača veliki, na više lukova postavljeni, mostovi na Drini u Višegradu

i Goraždu (16. stoljeće) i na Neretvi u Konjicu (1682/83.). Poznati most Mehmed-Paše Sokolovića na Drini u Višegradu, sagrađen 1577. i opisan u brojnim romanima i pričama, dug je 180 m. Most preko Neretve u Mostaru u obliku polumjeseca dao je i ime hercegovačkom glavnom gradu. Opjevan je u narodnoj pjesmi, postao je omiljen predmet domaće lijepe književnosti, stranih putopisaca i filma ("Posljednji most"). Spomena su vrijedni i drugi osmanlijski kameni mostovi na Neretvi, Buni, Vrbasu, Bosni, Miljacki, Čehovini, Radbolji, Trebišnjici i Limu.

Dva, nekada slavna Karavan-saraja na mostovima u Višegradu i Goraždu, po prvi put opisani po bečkom arheologu Moricu Hernesu (Moriz Hoernes), leže u ruševinama. Jedina još postojeća osmanlijska natkrovljena tržnica, bezistan, stoji u

Sarajevu. To je impozantna zgrada sa šest kupola u tlocrtu 27 x 18 metara. Sagrađena je 1551 po naredbi Hrvat-Rustem-paše. Među mnogobrojnim sahat-kulama odskoče ljepotom Gazi Husrev-begova u Sarajevu.

GRADITELJI

Poznata su imena samo petorice graditelja u Bosni iz doba procvata osmanlijske građevne umjetnosti: Hajrudin, graditelj Starog mosta u Mostaru; Mehmed, graditelj Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu, Ramadan-aga, neimar Aladža džamije u Foči; Nadžar Hadži Ibrahim i Sinan al-Bosnavi. Svi su ovi majstori živjeli i djelovali u šesnaestom stoljeću. Iz osamnaestog stoljeća znamo za dvojicu graditelja pravoslavne vjere: majstora Stanišu i Tanasija. Drugih podataka nema. Po mišljenju K. Jiričeka, u izgradnji osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini sudjelovali su i neki italijanski graditelji.

GRADNJE NA VODI

Prvi osmanlijski vodovodi u Bosni i Hercegovini protekli su već u 15. stoljeću. U isto vrijeme počelo je i građenje mnogobrojnih, djelimično, krasnih česama, vodoskoka, napojista i kupatila. Većina česmi u gradovima je ukrašena ornamentalnim i figuralnim nakitom. Povrh objekata su, obično arapskim pismom urezana, imena darovatelja i godina izgradnje zdenaca. Vodoskoci

ili šadrvani, veoma čest elemenat osmanlijske arhitekture, su okrugli, četverouglasti, oktogonalni ili hektagonalni bazeni. Susrećemo ih obično unutar pobožnih gradnja ili u javnim kupatilima. Vodostaj ovih bazena se uzdiže na koji metar iznad zemlje. Na vanjskim zidovima, građenim većinom iz mramora, montirano je u odmjerenim razmacima niz slavina, iz kojih teče voda za pranje prije molitve kao i za piće. Šadrvani su po pravilu opkoljeni stupovima, koji drže krov. Ima ih, međutim, i bez ovog, više dekorativnog nego tehnički potrebnog elementa. Sebilj ili javna napojista pod državnim ili općinskim ili pak privatnim nadzorom su potpuno nestali. Prije su sačinjavali bitni dio tržišta i sabirališta naroda. Posljednji sebilj, onaj Mehmed-paše Kukavice (sagrađen 1755) u Foči, srušen je god. 1891.

Osim brojnih vodovoda i jednog plivališta u Sarajevu, ostavili su osmanlijski Bošnjaci iza sebe i znatan broj javnih kupatila. Među najljepšima bili su Gazi Husrev-begovo kupatilo u Sarajevu (sagrađeno 1557.), dvije velike javne banje u Mostaru, Stocu, Počitelju i Blagaju kod Mostara. Danas postoji samo još Isa-begova banja u Sarajevu. Nju je sagradio vakif istoimene džamije i medrese u Skoplju, kako je to "jubilar" u časopisu *Balkanske turske studije* (Beč 1949) objavio. Unutarnji zidovi bosanskih banja bili su većinom obloženi drvenim rezbarijama.

Sahat-kula u Gračanici

Ulazna dvorana je bila redovno ukrašena vodoskokom. Naokolo su se redale klupe, koje su služile za odmor i razonodu. Grad Sarajevo je u 16. stoljeću imao sedam javnih banja. Narodna kupatila nisu nedostajala ni manjim mjestima kao što su Kladanj, Prača, Rudo, Kostajnica i Jasenovac. Veći gradovi, kao Sarajevo i Banjaluka, imali su već u 16. stoljeću javne nužnike.

IZGRADNJA BOSANSKIH GRADOVA

Razvitak bosanskih gradova je usko povezan s osnivanjem muslimanskih pobožnih zaklada (vakufa). Većina gradova su osnovani u 15. i 16. stoljeću, kad je građevinarstvo iz vjerskih pobuda bilo u najvećem procvatu. Naravno, bila su to vre-

mena kad se Osmanlijsko Carstvo nalazilo na vrhuncu svoje moći i kad su Bošnjaci pune 52 godine užastopce sjedili na stolici velikih vezira u Istanbulu. Historičar Hamdija Kreševljaković (umro 1959.) je dokazao da, ipak, veliki broj bosanskih muslimanskih zadužbina potječe od malih ljudi, koji su u svrhu osnivanja dobrovoljnih ustanova (hajrātā) često otkidali sebi zalogaj od usta i darovali sve do zadnjeg: novac, zemlju, radnu snagu, umijeće i srce svoje.

Glavne značajke bosanske urbanistike osmanlijskog doba su, prije svega, dobro izabran položaj grada i praktičan razmještaj stambenih i javnih objekata. Socijalni obziri su se dosljedno poštivali. Da se osigura slobodan vidik, kuće su građene stepenasto ili u terasama. Gdje takva raspodjela nije bila moguća, ostavljan je širok prostor između jedne kuće i druge. Iz ztrastvenih i estetskih razloga su se i druge kuće gradile u blizini tekuće vode. Istovremeno se pazilo da prirodna ljepota i zelenilo budu očuvani. Lijep primjer takvog planiranja je vezirski grad Travnik. Za njim ne zaostaju mnogo ni Mostar i Blagaj na Buni. Svuda u ovim starim osmanlijskim naseljima se čulo žuborenje rijeka, potoka i šadrvana i osjećala svježina prirode.

Žamor života nadimao je prsa čovjekova, dok ga je himna stvaranja – neusporediva u svojoj ljepoti – pratila na putu postojanja i otkrivala mu dohvatljivu sreću.